

ՀԱԿՈՐ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՔՈՒՐԴ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՆՈՐ
ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

Նրկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո արևելագետների մոտ մեծ հետաքրքրություն է առաջացել քուրդ ժողովրդի մատակա և հեռու անցյալի պատմության նկատմամբ: Պատմաբաններին առավելապես հուզում են քրդերի էթնոգենեզի հետ կապված հարցերը: Թեև այս ուղղությամբ վերջին տարիներս զգալի աշխատանք է տարված, սակայն եղած ուսումնասիրությունները դեռևս շատ հեռու են գոհացուցիչ լինելուց: Պատճառն այն է, որ դեռևս լրիվ կերպով չեն ուսումնասիրված և հրատարակ հանված քուրդ ժողովրդի պատմության համար առավել կարևոր նշանակություն ունեցող սկզբնաղբյուրները, որոնք հիմնականում գրված են արաբերեն, թուրքերեն, իսկ ավելի շատ պարսկերեն լեզվով¹:

Քրդագետները առանձնապես ընդգծում են, որ սելջուկյան ու իլխանական և հատկապես նրանց հաջորդող շրջանների պարսկալեզու պատմագրությունը հանդիսանում է այն հիմնական առաղձը, առանց որի հնարավոր չէ տալ քուրդ ժողովրդի միջնադարյան շրջանի պատմության սիստեմատիկ շարադրանքը: Քրդերի մասին մեծ շափով կարևոր տվյալներ և հատկապես պատմական որոշ հիմքի վրա ստեղծված լեզենդներ կամ դասթաններ կան ցրված նաև պարսկական գեղարվեստական գրականության էջերում: Բավական է նշել միայն, որ քրդերի միդիական ծագման մասին հնագույն լեզենդը մեզ է հասել Ֆերզուսու «Շահնամի» միջոցով:

Քրդական ուղմիկ ցեղերի պատմության վերաբերյալ հարուստ տվյալներ պարունակող ընդարձակ պատմական երկասիրություններից բացի, XV—XVI դարերից սկսած հանդես են գալիս մի քանի պարսկալեզու քուրդ հեղինակներ, որոնք իրենց երկերով բացառապես փորձում են տալ ինչպես ամբողջ քրդերի, այնպես նաև առանձին ցեղախմբերի ծագման և Քուրդիստանի ու Պատմական Հայաստանի տերիտորիայի վրա տեղի ունեցած ցեղային տեղաշարժերի պատմությունը:

Քուրդ պատմիչները մեծ մասամբ սերում էին ֆեոդալական հայտնի ընտանիքներից: Դրանցից առավել նշանավորները, որոնք թողել են ուշադրու-

¹ Մենք ի նկատի ունենք, իհարկե, առաջին հերթին, ամբողջական, պատմական երկասիրությունները: Այլապես, պակաս կարևոր նշանակություն չունեն նաև XIV—XVIII դդ. հայ պատմիչների երկերում, տարբեր հեղինակների գրչին պատկանող ժամանակագրություններում, ձեռագրաց հիշատակարաններում և այլ մատենագրական աղբյուրներում ցրված բազմաթիվ, երբեմն նույնիսկ խիստ մանրամասն տվյալները: Հայկական աղբյուրները չափազանց մեծ և հարուստ նյութ կարող են մատակարարել քրդերի, ինչպես վաղ շրջանի, այնպես նաև վերջին հարյուրամյակների պատմության ուսումնասիրման համար:

թյան արժանի պատմական երկասիրություններ, Մուլա Իզրիս և Շարաֆ խան Բիթլիսիներն են՝ Բաղեշի Ռուզակի ցեղից, և Մահմուդ խան ու Արդ-ալ-Ռազզակ բեկ Գունբուլիները՝ Խոյի Գունբուլի ցեղից: Մուլա Իզրիսը գրել է Օսմանյան պետության պատմությունը, սկզբից մինչև Սուլթան Սելիմ Ա-ի ժամանակները, որ վերնագրված է «Հաշթ-բեհեշթ» կամ «Քարիխ-և ալ-և Օսման»: Շարաֆ խանի «Շարաֆնամե» խորագիրը կրող երկհատոր պատմական երկասիրությունը, որի առաջին հատորն ամբողջությամբ նվիրված է քրդական ցեղերի պատմությանը, իսկ երկրորդը 1290—1596 թթ. Իրանի, Թուրքիայի և Միջին Ասիայի քաղաքական անցուղարձերի ժամանակագրությունն է, լայնորեն ծանոթ է արևելադիտությունը, ունի մի քանի հրատարակություններ և ֆրանսերեն, թուրքերեն և այլ լեզուներով կատարված թարգմանություններ:

Գունբուլի պատմիչները սակայն այդքան մեծ ճանաչում չունեն, դրանցից ավելի հայտնի է Արդ-ալ-Ռազզակ բեկը (1762—1827), որը սրղին էր նազիրի հայտնի գորավարներից, Խոյի Գունբուլի ցեղի առաջնորդ նաշաֆ-կուլի խանի, որ հետո նշանակվել էր Քավրիզի բեկլարբեկիության բարձր պաշտոնում: Արդ-ալ-Ռազզակի անունով հայտնի են մի քանի ծավալուն աշխատություններ, որոնցից առավել ճանաչված է Ղաջարների վաղ շրջանի պատմությունն ընդգրկող և «Մուասիր-և սուլթանիյե» խորագիրը կրող երկհատոր երկասիրությունը, որ լույս է տեսել 1826 թ. Քավրիզում և հանդիսանում է պարսկական տպագրության առաջնեկը: Անտիպ երկերից հայտնի են Ֆաթհ-Ալի շահի պալատական բանաստեղծներին նվիրված «Նիզարիսթան-և Դարա» և իր անձնական հուշերը պարունակող «Քաշրիբաթ ալ-ահրար վա թասլիաթ ալ-արրար» խորագրերով ձեռագրերը²:

1937 թ. հրատարակված մի հոդվածում արևելագետ Վ. Մինորսկին տեղեկացնում էր, որ Արդ-ալ-Ռազզակի գրչին է պատկանում նաև մի այլ աշխատություն, որը պետք է նվիրված լինի քրդական Գունբուլի ցեղի առաջնորդներին, այսինքն հեղինակի նախնիների պատմությունը³: Ավելի ուշ Իրանի մեջլիսի գրադարանի ցուցակից պարզվում էր արդեն, որ իրոք կա այդպիսի աշխատություն, որ վերնագրված է «Քարիխ-և դանարիլե»⁴, Ազգարիի հաղորդմամբ այդ աշխատությունը կոչվում է նաև «Ռիազ-ալ-Ջաննա»⁵: 1949 թ. լույս տեսած մենագրական աշխատության ներածական գլխում պրոֆ. Ի. Պ. Պետրուշևսկին, խոսելով Արդ-ալ-Ռազզակի հիմնական աշխատության՝ «Մուասիր-և սուլթանիյե»-ի աղբյուրագիտական նշանակության մասին, հիմք ունենալով Մինորսկու հոդվածը, հիշում է նաև «Քարիխ-և դանարիլեն», տողատակում տեղեկացնելով, որ Ց. Լ. Վիլչևսկու վկայությամբ, այդ աշխատության մի ընդօրինակությունը պահպանվում է Երևանի Մատենադարանում⁶:

² C. A. Storey, Persian Literature. A bio-bibliographical survey, London, 1953, v. I, part 2, p. 334.

³ BSOS, IX/1, 1937, էջ 254, հմմտ. C. A. Storey, Persian Literature... v. I, part II, p. 1299.

⁴ فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی تألیف یوسف اعتصامی، تهران، ۱۳۱۱، ص ۳۱۵

⁵ C. A. Storey... էջ 1299:

⁶ И. П. Петрушевский, Очерки по истории феод. отнош. в Азербайджане и Армении в XVI—начало XIX вв. Л., 1949, стр. 43.

1957 թ. Մատենադարանի ձեռագրատան ամբողջ Արարատառ Ֆոնդի ձեռագրերը մեկ առ մեկ ստուգելուց հետո, պարզվեց, որ հիշյալ ձեռագիրը բուլղոսլին այլ վերատառությամբ և սխալ նկարագրությամբ գրանցված է հայկական Ֆոնդի 7938 համարի տակ:

Ձեռագրի ուշագիր ուսումնասիրությունից հայտնի դարձավ, որ իրոք 251 թերթերից բաղկացած այս սովոր մատյանի վերջին 222բ—249բ էջերում կա Արդ-ալ-Ռազզակի Դունրուլի ցեղապետների տոհմական պատմությանը նվիրված մի աշխատության գեղեցիկ նասխ գրությամբ կատարված ընդօրինակությունը:

Սույն բնագրի, ինչպես նաև ամբողջ ձեռագրի, որ այժմ գրանցված է արարատառ Ֆոնդի 622 համարի տակ, համառոտ նկարագրությունը առաջին անգամ տվել ենք 1957 թ. Տաշքենդում գումարված Սովետական Արևելագետների առաջին կոնֆերանսին ներկայացված զեկուցման մեջ⁷:

Թեև առայժմ մեր տեղեկությունները «Քարիխ-և դանարիլի» մասին սահմանափակվում են միայն մատենագրական տվյալներով, առանց մասնանշելու որևէ ձեռագիր, և մեր բնագիրն էլ որևէ վերնագիր կամ անվանում չունի, սակայն այն հանգամանքը, որ այնտեղ շարադրված է Դունրուլիների տոհմական պատմությունը, թույլ է տալիս ասելու, որ տվյալ գեպրում մենք գործ ունենք «Քարիխ-և դանարիլի» մի ուշագրավ ընդօրինակության հետ:

Բովանդակության որոշ նմանություն է նկատվում նույն հեղինակի անձնական հուշերը պարունակող «Քաշրիրաթ-ալ-ահրար վա թասլիաթ-ալ-արրարի», և սույն բնագրի միջև: Սակայն ուշագիր համեմատությունը Բրիտանական թանգարանում պահվող ձեռագրի Չաուս Ռիոյի կողմից արված նկարագրության հետ, ցույց տվեց, որ դրանք բուլղոսլին այլ կառուցվածք ունեն և դեպքերի ու դեմքերի մասին տեղեկությունները մատուցված են նյութերի այլ դասավորությամբ ու միանգամայն տարբեր շարադրությամբ:

Մեր բնագիրը սկսվում է հետևյալ խոսքերով.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ . بِاِزْمُوْدِنِ اَحْوَالِ قَبِیْلَتِهِ وَاَجْدَادِ جَامِعِ نَسْخَةِ بَدِیْعِ
بِنِیَادِ یَقُوْلُ حَاوِی الْاَوْرَاقِ الْمَتَمَسْكَ بِجَبَلِ النَّبِیِّ وَ الْوَصِیِّ ابْنِ نَجْفَلِی الدَّنْبَلِی
عَبْدَ الرَّزَاقِ عَفِی اللّٰهُ تَعَالٰی عَنْهُ ...

«Հանուն զթառատ և ողորմած աստծո: [Սա է] սկիզբը այս նորաստեղծ մատյանը կազմողի և ինչպես ասված է գրքի էջերում, մարգարեի սերնդի հետ կապված, նաջաֆկուլի Դունրուլիի որդի Արդ-ալ-Ռազզակի տոհմի և պապերի պատմության,— թող ամենակարողն աստված ների նրան» (էջ 224բ):

Այդ պատմությունը Արդ-ալ-Ռազզակն սկսում է Սեֆյան հարստության սկզբնավորման շրջանում Կուրմանջի բրդերի խոշոր ցեղերից մեկի՝ Դունրուլիների մուսուլմանական շիա աղանդին հարելու մասին արվող համառոտ նկարագրությամբ: Ապա անմիջապես անցնում է իր մեծ պապի՝ երկրորդ Սալման-խալիֆի պատմությանը, ընդգծելով նրա խաղացած մեծ դերն ու կատարած

⁷ Տե՛ս Папазян А. Д., Историкографическая ценность персидских рукописей Гос. Матенадарана, «Материалы I Всесоюзной конференции востоковедов», Ташкент, 1958,

2. Փ ա փ ա ղ յ ա ն, Մատենադարանի պարսկ. ձեռագրերի պատմագրական արժեքը, «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, Երևան, 1958, էջ 234:

քաջագործությունները XVII դարի սկզբներին, թուրքերի դեմ մղվող կռիվների ընթացքում (էջ 226ա—226բ)։

Այնուհետև խոսում է իր պապի՝ Շահբաղ խանի մասին, որ խոչում իշխում էր մինչև 1724 թվականը և սպանվեց թուրքերի ձեռքով քաղաքի պաշարման և ավերման ժամանակ (էջ 226բ—227ա)։ Աբդ-ալ-Ռազզակը մեծ վարպետությունը շարադրված տասնյակ էջեր է նվիրում հատկապես իր հորը՝ Նաջաֆկուլի-խանին, որը նազիր շահի անվանի զորավարներից էր։ Նա մասնակցել էր նազիրի բոլոր արշավանքներին և ապա նշանակվել Քավրիզի բնկարբեկի (էջ 228ա—237բ)։

Առանձնապես կարևոր են պատմության այն էջերը, որոնք վերաբերում են նազիրից հետո մինչև Ղաջարների իշխանության գլուխ անցնելն ընկած ժամանակաշրջանի քաղաքական անցքերի նկարագրմանը։ Մանրամասն նկարագրված են Մուրթուզակուլի-խանի նազիրի ձեռքով սպանության հանգամանքները։ Ապա խոյի խանության նրա որդի՝ Շահբաղ-խանին հանձնելը, Շահբաղ-խանի հավատարմություն հայտնելը Աղա-Մուհամմադ խանին, նրա մահը և այլն։ Մեծ տեղ է հատկացված նաև Աբդ-ալ-Ռազզակի եղբոր՝ Ֆազլ-Ալի բեկի Շիրազից վերադարձի նկարագրությանը և այդ կապակցությամբ Ջանջանի Ջուֆեղարխանի հետ Նաջաֆկուլի-խանի մղած կռիվների պատմությանը, որն ավարտվում է Քավրիզի 1780 թ. մեծ երկրաշարժի և եղբոր զոհվելու նկարագրությամբ։

Ահա այս դեպքերից հետո է, որ Աբդ-ալ-Ռազզակը նորից մեկնում է Շիրազ, ըստ երևույթին, եղբոր ընտանիքի զործերը անօրինելու, որին նա ցան-

կացել է հատուկ գլուխ նվիրել, վերնագրելով այն այսպես. ورود مؤلف

بشیر!زو بیان الم مهاجرت همدمان و اظهار سوز و گداز در جدائی یاران

«Տողերիս գրողի մուտքը Շիրազ, բարեկամների տեղափոխման, նրանց սգու և դառն վշտի և հարազատներից անջատվելու պատմությունը» (էջ 249ա)։ Մակաշն հենց այստեղ էլ, 249բ էջի սկզբում ավարտվում է մեր բնագիրը։

Պարզ է, որ աշխատությունը այսպես չէր կարող ավարտված լինել։ Այս վերնագրից հետո ըստ պարսկական միջնադարյան պատմագրության ավանդների, որոշ ալլաբանական ներածական խոսք է տաված, որին պետք է հաջորդեն բուն պատմությունը։ Այնինչ բնագիրը ավարտվում է հետևյալ բեյթով՝

ببال مرغ بستم نامه سردارم سوی یارش

گر انبار است مبت-رسم بگشاید بمنقارش

և կնքված է Ահմադ-խանի որդի Ռուստամ-խանի կնիքով։ Դժվար է ասել հեղինակն է կիսատ թողել զործը, թե՞ ընդօրինակությունն է թերի։ Պարզ է, սակայն, որ մենք գործ ունենք անավարտ բնագրի հետ։

Աբդ-ալ-Ռազզակի այս զործը ևս, իր մյուս աշխատության նման, շարադրված է պարսիկ դասական պատմագրությանը հատուկ շափազանց խրթին և վերամբարձ ոճով և խիստ ծանրաբեռնված է բազում էջեր զբաղեցնող ներբողագրությամբ և արաբական խրթնարանությամբ։ Բնագիրը բազմիցս ընդմիջարկվում է ընդարձակ շափածո հատվածներով։

*
*

«Քարիխ-և դանարիլի» բնագրի որոնումը առիթ հանդիսացավ մի նոր հեղինակի՝ Ահմադ-խան Գունբուլի որդի Ռուստամ խանի երկու ստվար աշխատությունների բնագրերի հայտնաբերման, որոնք նշված ձեռագրի հիմնական մասն են կազմում և զբաղեցնում են 1բ—220բ էջերը:

Այդ երկու աշխատություններն էլ ընդօրինակված են հեղինակի պատվերով Քեհրանի Միրզա Սալեհի մագրոսեում, նույն մագրոսեի աշակերտ Ալի-Աբրար Քաֆրեշի ձեռքով, հիշրեթի 1266 (1850) թվականին, բավական անվարժ նասթա՛լիզ գրությունը և ուղղագրական կոպիտ սխալներով:

Ձեռագրի սկզբի 173 թերթերը ընդգրկում են Ռուստամ-խանի «Իշարաթ-ուլ-մազահիր» اشارات المذاهب («Ակնարկներ հավատքների մասին») պատմա-դավանարանական աշխատությունը: 174ա—178ա էջերում պատկերված են աստղագուշակության զանազան տախտակներ և աղյուսակներ: 178բ էջում տրված է գրքի հեղինակի բախտի գուշակությունը, կատարված վերոհիշյալ թվականի զինաշջա. ամսի սկզբին (1850. X. 8):

صورت زايجه طالع واقف و مؤلف هذ الكتاب رستم خان ابن احمد خان
الد نبلي انشا الله پدر و پسر و مادر بعمر طويل برسند پدر و مادر از اولاد
برخوردار باشند.

«Այս է պատճենը գրքիս հեղինակ և նվիրող (վակֆ անող) Ահմադ-խան Գունբուլի որդի Ռուստամ խանի ծննդյան գուշակության: Աստծո կամեցողությամբ թող հայրը, որդին և մայրը երկար տարիներ ապրեն և ծնողները իրենց որդիներից գոհ և երջանիկ լինեն»:

178ա-220բ էջերում Ռուստամ-խանի երկրորդ՝ զուտ դավանարանական աշխատությունն է, որ վերնագրված է «Իշարաթ-ուլ-ադիան—اشارات الاديان» («Ակնարկներ կրոնների մասին»): 221ա էջը մաքուր է, 221բ, 222ա էջերում կա հեղինակի բախտի մի ավելի ընդարձակ գուշակություն, որի սկզբում ասված է.

صورت زايجه طالع واقف هذ الكتاب رستم خان ابن احمد خان الدنبلي
يعي كرد كرماني عيسى بکلوشمسی و بر مکی روز دوشنبه غره رجب المرجب
موافق (!) بلدة طيبة دارالصفای خوی مطابق ایت ایل ترکی سنه هزار و
دویست و شصت از [ین] قرار است اوضاع کواکب که در ذیل مرقوم گشته
انشا الله بعمر طويل برخوردار باشد و قدومش بروالدین مبارک و میمون گردد
بحق نبی و الوصی آمین یارب العالمین...

«Այս է գրքիս նվիրողի՝ Ահմադ-խան Գունբուլի-Յահյայի որդի, Կուրմանջի քուրդ, Իսաբեկլու, Շամսեզի և Բարմաքի Ռուստամ-խանի բախտի գուշակության պատճենը: Գրված ուշաք ամսի սկզբին, ևկուշարթի օրը, ազնվաբարո և զեղածիծաղ խոյ քաղաքում, թուրքաց շան տարում, որ համապատասխանում է հիշրեթի 1266 և հազկերտյան 1219 թվականին (1850.IV.12): Իսկ աստղերի դասավորությունը այնպես է, ինչպես ստորև նկարագրված է: Աստուծո

կամեցողությամբ թող երկար տարիների արժանանա և ծնունդը ծնողներին շնորհավոր լինի»:

Չեռագրի 222բ—249բ էջերն ընդգրկում են Արդ-ալ-Ռազզակ իրն-Նազաֆ-կուլի-խան Գունբուլիի մեղ արդեն ծանոթ աշխատությունը: 249բ էջի ազատ մասում կան Գունբուլիների նախնիներին վերաբերող շափածո տողեր, իսկ 250ա—253բ էջերում, սրոնցով ավարտվում է ձեռագիրը, հավանաբար Ռուս-տամ-խանի ձեռքով, գրանցված են մի քանի ճանապարհորդական նոթեր:

Չեռագիրը մի քանի տեղ կնքված է Ռուստամ-խանի կնիքով. հատկապես առանձին բնագրերի սկզբից և վերջից: Երկու աշխատությունների սկզբում, գրքի նվիրման կամ ժառանգման մասին կատարված է վակֆային արձանագրություն, համարյա նույն բովանդակությամբ: Ահա այդ արձանագրություններից մեկը, որ գրված է «Բշարաթ-ուլ-մազահիրի» սկզբում.

این کتاب مسمی با اشارات المذاهب راوقفی اولاد نموده و صیغه صحیحه شرعی جاری شده رستم خان ابن احمد خان باین شرط که دائم در خانه اولاد خود باشد باحدی امانت ندهند هر کس خواسته باشد نسخه از روی این بردارد باید باز از خانه بیرون نبرند در خانه اعلم اولاد باشد انشاءالله تعالی عالم همیشه در خانواده بوده اند و باشند بقدر قوه علاوه نمایند و عبارات را آرایش دهند و علاوه نمایند و هر کس که خیانت نماید بلعنت خدا گرفتار شود و این نوشته و وقفیت را بردارند بلعنت خدا گرفتار شوند امید وارم که [در] صحت این کتاب کوشند در کمال عزت نگاه دارند و وقفیت اجرا (!) دارند از فرار نوشته عمل نمایند.

تحریر آفی پنجم شهر ذیقعدة الحرام روز پنجشنبه مطابق ایت ایل سنه ۱۲۶۶

مهر—عبده الراجی رستم ابن احمد

«Բշարաթ-ուլ-մազահիր» («Ակնարկներ հավատքների մասին») վերնագրով այս գիրքը Ահմադ-խանի որդի Ռուստամ-խանը, ճշմարիտ շարիաթական սիդայով անցկացնելով, կտակեց (վակֆ արեց) իր ժառանգներին, պայմանով, որ միշտ իր որդիների տանը մնա, որևէ մեկի մոտ պահ չարվի, և ով որ ցանկանա ընդօրինակել, պետք է անից դուրս շտանի: Գիրքը պետք է մնա բոլորից ավելի ուսյալ ժառանգի տանը: Շնորհիվ աստուծո ուսյալ մարդիկ միշտ էլ մեր գերդաստանում եղել են և կլինեն: Թող իրենց ուժերի ներածի շափով [զործը] շարունակեն և լեզուն գեղեցկացնեն: Ովքեր որ հակառակ են և այս վակֆը անտես առնեն կամ արձանագրությունը ջնջեն, այդպիսիք թող աստծո անեծքներին արժանանան: Հուսով եմ, որ կաշխատեն սրբազրել գիրքը, սրբությամբ կդահպանեն իմ այս կտակը և կվարվեն համաձայն այս գրության: Գրվեց 1260 թ. դիկա'դա ամսի 5-ին, հինգշաբթի օրը (1850.XI.12): Կնիք՝ «հուսացող ժառա Ահմադի որդի Ռուստամ» (էջ 1բ):

Գրքի հեղինակի մասին մեր տեղեկությունները սահմանափակվում են միայն «Բշարաթ-ուլ-մազահիրի» 60ա-62ա էջերում, իր իսկ հեղինակի հաղորդած տվյալներով: Այդ էջերից տեղեկանում ենք, որ հեղինակը երկու տարեկան հասակում կորցնում է հորը և մնում է մոր խնամքի տակ: Վերջինս էլ

իր հերթին նրան հանձնում է խորասանցի Հասան անունով մեկի խնամակալությանը: Հինգ տարեկան հասակում, քառասուն օրվա ընթացքում նա սովորում է կարգալ պարսկերեն: Պատանեկան տարիքում մեծ հետաքրքրությունը Բենեցում է կրոնական գրականություն և խորանում կրոնա-բարոյագիտական հարցերում:

Ուշագրավ են կրոնական հարցերի վերաբերյալ Ռուստամ խանի մտորումները՝ որոնք ի վերջո հանգում են կրոնի, որպես պետությունների ձևերում գաղափարական զենքի, սոցիալական էության բացահայտմանը:

Ահա թե ինչ է գրում նա այդ մասին.

در طلب مردحق بودم اوصافشان را در کتابها دیده بودم راه مرد خدارا بی پایان دیدم سراسر تنک و خطرناک در ظاهر رهبری ندیدم در کتب ادیان برهانی نبود که عقل قبول نماید بیا و ببین حرف [ایشان] بی اعتبار بنظر آمد و رفتم ندیدم باز رفتم صلاح در آن دیدم که علمای ملل مختلف را به بینم اختلاف بی پایان احوال اخلاق بی معنی زیاد دیدم بعضی بطریق میراث دست بشاخ ضعف زده طایفه بجهت بی روی خاطر و بیم جان پای بر کن لرزان نهاده جماعتی که علمای عربان باشند برای مال دنیا و بلندی مرتبه تکیه باستخوان پوسیده کرده و مرده چندرا پیشوای خود ساخته و نام دین داری بر خود بسته و اختلاف در شناختن خالق و ابتدای خلقت و انتهای کار بی نهایت بعضی... بهیچ اکتفا نموده منبع الوجود را انقی کرده بت بزرگ از نیستی ساخته بعضی نیستی را اهریمن گفته هستی را یزدان بعضی که دارند و بر آرند (?) که حضرت نوربخش عالم را که از هر آن هزاران جلوه دارد ملک طاوس گفته اند قومی بعداوت او را شیطان میخوانند دیدم که اول تکلیفی که بر جمیع مخلوقات که شده است شناخت خداست اول بنای عداوت را بعداوت یکدیگر بخدای یکدیگر گذاشته اند... بعداوت و ضدیت یکدیگر راهی گرفته که من راه حق را گرفته ام و دیگر باطل در آرایش خود و نکوهش دیگران حرف میزنند از دین داری اثری ندیدم در مدت قلیل یکصد و هشتاد شهر از ولایت روم و روس و ایران و هبش و زنگ و عرب گری دیدم فرار دادم که علمای هر مذهب به بینم دیدم که حرف بگوش ایشان نمی رود دایم در مشاطگی خود و برهم زدن کیش دیگران می باشند که تخریب کار بی قاعده آسان است در همین بلا مبتلا مانده اند ثواب یکی و گناه دیگری و حلال آن و حرام این هر دو لغو باطل بنظر آمد اول جمیع مذاهب نظر کردم حیلۀ پادشاهان دیدم...

«Փնտրում էի իսկական մարդկանց, որոնց գուրբը գրքերում էի միայն հանդիպել: Աստուծո մարդու ճանապարհը անվերջ և ծալրից ծալր նեղ ու վտանգավոր տեսա և առանց ուղեցույցի: Կրոնական գրքերում ես մարդկային միտքը

համոզող խոսքեր չգտա, և արի տես որ նրանց խոսքը ևս իմ աչքին անարժեք թվաց: Ուստի ևս որոշեցի տարրեր կրոնների գիտունների հետ հանդիպել, մեծ հակասություններ և շատ անիմաստ բարքեր տեսա: Ոմանք ժառանգաբար ձեռք են նետում անդորության ճյուղին, ուրիշները մտքին ենթարկվելու համար և վախենալով հոգուց, երերուն հիմքի վրա են կանգնած, իսկ մի այլ խումբ, որ «մերկ գիտուններն» են, աշխարհիկ հարստության և բարձր դիրքի համար հենվում են փտած ոսկորների վրա և մի քանի մեռյալների իրենց առաջնորդն են դարձրել ու հավատացյալներ են անվանում իրենց: Եվ առհասարակ մեծ է նրանց տարածայնությունը արարչի և արարչագործության և աշխարհի վախճանի հարցում: Ոմանք էլ ունայնությամբ են բավարարվել, գոյության ակունքն են սրբացրել և ունայնությունից իրենց համար մեծ կուռք են սարքել, իսկ ոմանք անգոն անվանում են Ահրիման, գոն՝ Յազդան: Ոմանք որ... ունեն երկիրը լուսավորողին, որ ամեն վայրկյան տարրեր գույներով է փայլում, Մալաք-Քավուս են անվանում, իսկ ուրիշները նրանց թշնամաբար սատանա են կոչում: Տեսա նաև, որ բոլոր արարածներից պահանջվում է միայն ճանաչել աստծուն, սակայն մարդիկ իրար նկատմամբ ունեցած թշնամանքը միմյանց սատու նկատմամբ են դրսևորում... մեկը մյուսին թշնամի և հակառակ ճանապարհով են ընթանում և յուրաքանչյուրը պնդում է, որ իր ուղին ճիշտ է, իսկ մյուսինը սխալ: Իրենց գովում են և հակառակորդին պարսավում, և այսպես ճշմարիտ հավատացյալ ևս չտեսա:

Կարճ ժամանակի ընթացքում ևս եղա Ռումի (Քուրքիա), Ռուսաստանի, Իրանի, Հաբեշտանի, Զանգիբարի և արաբական երկրների 180 քաղաքներում: Որոշել էի, որ բոլոր կրոնների առաջնորդների հետ հանդիպեմ: Սակայն տեսա, որ նրանցից ոչ մեկը խոսք լսել չի ուզում: Նրանք միայն իրենց գեղեցկացնելով և հակառակորդին սեպանելով են զբաղված: Եվ քանի որ անկարգ գործը խանգարելը հեշտ է, նրանք բոլորն էլ ենթարկված են այդ պատուհասին: Մեկի արգարացումը և մյուսի դատապարտումը, մեկի ընդունումն ու մյուսի դրժումը, երկուսն էլ ինձ մերժելի թվացին, և երբ լավ ուսումնասիրեցի բոլոր կրոնների արմատները, դրանց բոլորի հիմքում թագավորների բռնությունն ու նենգությունը տեսա:

Այս եզրակացությունից հետո Ռուստամ թանը պաշտպանում է կյանքում միշտ բարուն հետևելու սկզբունքը, լավ իմանալով, որ «կյանքի քաղցրությունները միշտ դառնությամբ շաղախված պետք է լինեն»: Ինքն իրեն խրատում է ցանկությունների գերի շինել. նշելով միաժամանակ, որ «այսպիսի մտորումները նման են աղի ջրի, որքան խմես, այնքան ծարավդ կսաստկանա»: Այնուհետև երկար խոսում է աշխարհի ունայնության, կյանքի անցողիկության մասին, մերթնդմերթ այս հետաքրքիր խորհրդածությունների արանքում տալով նաև որոշ կենսագրական տեղեկություններ:

... آنچه بر اقم رسیده است احدی را شریک خود نمی داند که نوکری چهل ساله نان یک روزه را نداد دایم سفری در جنگهای روم و روس و افغان و از یک و عرب و خدمت چهار پشت سلاطین عظام نمودن باعث آسایش یکروزه نشد و در یکروز املاک موروثی عوض خدمات چهل ساله ضبط دیوان گشته قوت لا یموت که از بابت اجاره املاک باسم مواجب میدادند قطع نموده اند و از دو کرور دولت موروثی هبه خرج ننموده شکر منت باری که آنچه اهل عالم

از تکاپوی آن می باشند نصیب شد مدت عمر بایار وفادار بی مانند پاک بسر شد
 و اولاد خوب خداوند عالم داد و عروسبهای خوب از برای اناث و ذکور
 اولاد نمودم و عمارتهای عالی ساختم و باغات مینونشان نشاندم و رساندم و
 شمرش را ندیدم و نخوردم و تمامی زیارتگاههای عالم را زیارت نمودم و
 بخدمت بزرگان ظاهری و باطنی مشرف شدم...

Ռուստամ խան իրն-Ահմադ խան Գուերուլի (ձեռ. № 622, էջ 61ա)

«Այն ինչ որ կյանքում բաժին է ընկել առղերիս գրողին, թող ոչ որ այդ բանում նրան շքեկերակցի: Որովհետև քառասուն տարվա ծառայությունը ինձ մեկ օրվա հաց անգամ չափեց: Միշտ մասնակցել եմ արշավանքների, մերթ թուրքաց, մերթ ուսանների, աֆղանների, ուղբեկների կամ արաբների դեմ մղվող պատերազմների ժամանակ: Իրար հաջորդող շորս թագավորների եմ ծառայել և փոխարենը մեկ օրվա հանդիսա ձեռք չեմ բերել: Եվ ահա մի օր էլ իմ հայրենիք մուլբերս խորհուրդ իմ քառասուն տարվա ծառայության հարբունիս դրավիցին և օրապահիկս, որ սրպես ուձիկ ստացվում էր մուլբերի վարձակալական գումարներից, կտրվեց: Եվ այսպես 200.000 հայրական ժառանգությունից ես մի հատիկ անգամ չեմ ծախսել:

Փառք ասածու, սակայն, որ այս բոլորով հանդերձ, այն ինչի որ մարդիկ ձգտում են ունենալ աշխարհում, աստված շնորհել է ինձ: Ամբողջ կյանքս անց եմ կացրել աղնիվ և հավատարիմ կնոջ հետ: Աստված լավ դավակներ է պարգևել ինձ և բոլորին էլ, թե՛ աղաներիս, և թե՛ աղջիկներիս հաջող ամուսնության եմ արժանացրել: Շքեղ ապարանքներ եմ կառուցել և դրախտակերտ այգիներ

անկել, որոնց պտուղները սակայն չեմ տեսել և չեմ ճաշակել: Շրջել եմ աշխարհի բոլոր սրբավայրերը և տեսել բազմաթիվ անվանի մարդկանց»:

Վերը մեջբերված կենսագրական տեղեկությունները, և ձեռագրում ցրված այլ տվյալներ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Ռուստամ-խանի հայրը եղել է խոյի Ահմադ-խան Գունբուլին, որը նազիրից հետո մինչև 1886 թվականը իշխում էր խոյում և շրջակայքում, հանդիսանալով Ատրպատականի ամենաազդեցիկ խաներից մեկը և քրդական Գունբուլի ցեղի առաջնորդը: Նշված թվականին նա եղբոր՝ Սալման-խանի և մեծ որդու հետ դավադրաբար սպանվեց հարևան ազրբեջանական խաների ձեռքով:

Սակայն աշխատության այն մասում, որտեղ Ռուստամ խանը խոսում է իր անմիջական նախնիների մասին և թվարկում է Ահմադ-խանի որդիներին, նա իր անունը այնտեղ չի հիշատակում, բայց մեր աղբյուրի Ահմադ-խանի սպանությունից հետո «աշխարհում նրանից 8 որդի մնաց» (էջ 88բ), իսկ երբ նա թվարկում է, հիշում է միայն 7 անուն. Հուսեյն-կուլի խան, Ջահվար-կուլի խան, Ալի-Մուրադ խան, Քյալբ-Ալի խան, Քյազիմ բեկ, Հաջի Շեյխ-Ալի խան և Ամիր-Ասլան խան: Պարզ չէ, ճ-բղբ նա հաշվում է սպանված ավագ որդուն՝ Հուսեյն փաշային, որի անունը նա մի անգամ է հիշում Թավրիզի պաշարմանը մասնակցելու կապակցությամբ (էջ 87բ), թե՛ այստեղ պետք է ավելացնել հենց իր՝ Ռուստամ խանի անունը: Եթե ի նկատի ունենանք, որ խոսքը Ահմադ-խանի սպանությունից հետո մնացած որդիների մասին է, ապա կարելի է մտածել, որ ճ-բղբ ինքը հեղինակն է, քանի որ ավագ որդին այդ ժամանակ արդեն չկար-

եթե պայմանական կերպով ընդունենք, որ Ռուստամ-խանի հայրը վերոհիշյալ Ահմադ-խանն էր, իսկ նրա մահվան ժամանակ Ռուստամը 2 տարեկան է եղել, ուրեմն նա պետք է ծնված լինի 1784 թվականին: Այն փաստը, որ հիշքեթի 1216 (1801—1802) թ. տեղի ունեցած կռիվների մասին Ռուստամ խանը խոսում է որպես ականատեսի (էջ 92ա), իրոք գալիս է վկայելու, որ նա պետք է ծնված լինի 1784—1785 թվականներին: Մի այլ տեղ նա վկայում է, որ 17 տարեկանից նա եղել է գինվորական ծառայության մեջ: 40 տարի ծառայել է իրար հաջորդող 4 թագավորների (էջ 62ա): Եվ իրոք, եթե դարասկզբին նա մասնակցում էր կռիվների, ուրեմն շարադրման ժամանակ նա արդեն քառասուն տարվա ծառայության անցյալ ուներ, որը վերաբերում էր Աղա-Մուհամմադ խանի, Ֆաթհ-Ալի շահի, Մուհամմադ շահի և Նասր-էզ-զին շահի ժամանակներին:

Ձեռագրի 51բ էջում Ռուստամ խանը տվել է վերջին Գունբուլիների հաջորդական անվանացանկը, սկսած իր ժամանակներից մինչև XVI դարի սկզբներին Շահ իսմայիլի օրոք հայտնի դարձած Սալման խալիֆեն: Հետագա մի ընթերցողի կողմից ջնջված է այս ցուցակի առաջին անունը և տեղը զրված «Ահմադ խանի որդի Ռուստամ խան», որից հետո կա մի անընթեռնելի անուն, իսկ շարունակությունը այնպես է, ինչպես ձեռագրում նախապես զրված է եղել: Ուղղումը հավանաբար կատարվել է Ռուստամ խանի որդիներից մեկի ձեռքով, որը քիչ հետո լուսանցքում այլ հավելումներ է կատարել: Սրբագրողը նրպատակ է ունեցել այդ ցուցակի վերջում դնել Ռուստամ խանի անունը, ինչ որ հեղինակը համեստորեն հիշատակություն արժանի չի համարել և Գունբուլիների առաջնորդների ցուցակն ավարտել է Հուսեյն կուլի խանի որդու՝ Սալման խանի անունով, որը 1842 թ. վերագործալ Ռուսաստանից և նշանակվեց խոյի հարիժ

(էջ 91ա): Այնպես որ կատարված ուղղումը ճիշտ չէ և ոչնչով չի օգնում ճշգրտելու Ռուստամ խանի հոր ինքնությունը:

Կարգալուծ Ռուստամ խանի այս դուշգ աշխատությունները, մենք տեսնում ենք, որ գինվորականի պաշտոնը չի խանգարել նրան զբաղվելու նաև հին կրոնների ուսումնասիրությամբ և, ինչպես ստորև կտեսնենք, խորանալու հատկապես հին իրանցիների՝ յազդանիների կամ յազդանփարասթների հավատալիքների ուսումնասիրության մեջ:

Մեր ձեռքի տակ գտնվող երկու բնագրերի վերնագրերից կարելի է կռահել, որ դրանք երկուսն էլ դավանաբանական-կրոնական բովանդակություն ունեն: Իրականում սակայն, դրանցից երկրորդն է միայն, որ բովանդակում է հին իրանական հավատալիքների մասին բավական ընդարձակ քաղվածքներ դանազան աղբյուրներից և հատկապես զբաղաշատական գրականությունից: Անշուշտ այս աշխատությունը որպես XIX դարի առաջին կեսում Իրանում կատարված ուսումնասիրություն, ուշադրության արժանի երևույթ է, սակայն որպես պատմական սկզբնաղբյուր՝ առանձին հետաքրքրություն չի ներկայացնում:

Այլ բնույթ ունի, սակայն, առաջին աշխատությունը, որ անհամեմատ ավելի ընդարձակ է ու բազմաբովանդակ: Այս աշխատության սկզբի և վերջի մասերը նույնպես նվիրված են հին իրանական կրոնի պատմությանը: Նախապես Իրանի առասպելական թագավորների շարքը, ըստ Շահնամի թվարկելուց հետո, հատուկ զխում, որ վերնագրված է «Պարսիկ թագավորների կրոնի մեկնությունը, որոնց Ատրհուշանգ, Ահուշանգ, Հուշանգ կամ Ահուշ-Մեհաբադ էլ են ասում»⁸, մեկնաբանում է հին Իրանի նախազբաղաշատական հավատքը: Հաջորդ գլուխը վերնագրված է «Գունբուլիների և պարսիկների կրոնի մեկնության սկիզբը, որոնց կոչում են նաև իրանցիներ»⁹: Հեղինակը նախապես հավաստիացնում է, որ ինքը մեկ առ մեկ ուսումնասիրել է բոլոր աղբյուրները. «Այսպես է ասում զբքիս աշխատասիրողը, — գրում է նա, — ոչ որ չի կարող դիտողություն անել, թե այսինչ նյութը այնինչ տեղից է վերցված, որովհետև հեղինակը մեկ առ մեկ հիշատակում է բոլոր գրքերի անունները»¹⁰: Այս զխում է ահա, որ Ռուստամ-խանը փորձում է ապացուցել, որ Գունբուլի բրդերը շատ երկար ժամանակ պահպանել են հին իրանական կրոնը:

Ռուստամ-խանի աշխատության այս մասը կարևոր է նաև այն տեսակետից, որ զբավոր աղբյուրների օգտագործմանը զուգահեռ նա անձամբ շրջել է Քուրդիստանի կենտրոնական շրջաններում և ծանոթացել քրդերի մոտ պահպանված բազմաթիվ ազանդների հետ: Այսպես, խոսելով Սիասյան (سیاسیان) կոչվող ազանդի մասին, նա գրում է. «Տողերիս գրողը երկար ժամանակ նրանց

⁸ էջ 21ա. در بیان مذهب سلاطین فرس که ایشانرا اذر هوشنک و اهوشنک و هوشنک و اهوش مهاباد گویند

⁹ էջ 21բ. آغاز ذکر مذهب دنبلیان و پارسیان که ایشانرا ایرانیان نیز گویند

¹⁰ էջ 29ա. گرداور نامه میگوید اگر کسی بحث نماید و ایراد آور د که فلان مطلب در فلان جاست خود را قم فقره بفقره نام کتابهارا بیان نموده

հետ է եղել հարցուփորձ է արել, ուշադրությամբ ուսումնասիրել է նրանց առաջնորդների գրքերը, կարգացել և վերահասու եղել նրանց գաղտնիքներին և ներքին էությունը: Նրանց հավատքը ամբողջապես համապատասխանում է յազգանփարասթների հավատքին»¹¹:

Քրդական ցեղերի մեջ տարածված աղանդներից դժվար թե որևէ մեկը վրիպած լինի նրա ուշադրությունից: Բոլորին էլ նա անդրադարձել է առավել կամ նվազ շափով: Հիշված են Ահլ-ե հակկ, Բեկթաշի, Յազիդի, Սեփասի և մի շարք այլ աղանդներ:

Ուսումնասիրելով քրդական աղանդների ակունքները և կանգնելով այն հաստատ տեսակետի վրա, որ քրդերը դեռ Իսլամից հետո էլ երկար ժամանակ պահպանած են եղել հին իրանական կրոնը, Ռուստամ-խանը պատմական բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների հիման վրա փորձում է ապացուցել, որ երբ Աբրահամյանների օրոք Խալիֆաթի արքունիքում մեծ կշիռ ունեցող, ծագումով պարսիկ Յահյա Բարմաթի որդի Մուսա Բարմաթին Մամունի կողմից նշանակվում է Սիրիայի և Հյուսիսային Միջագետքի կառավարիչ, նա իր հովանավորության տակ է առնում այն ժամանակ դեռևս իրենց հին հավատքը պահպանած Յազգանի քրդերին և հոծ քրդական բնակչություն ունեցող Սանջարի լեռներում հիմնում է Դունբուլ բերդը, այն դարձնելով իր ամրոցը: Այս բերդի անունով էլ ահա նրա և հետագայում նրա որդիների ու նրանց հաջորդների իշխանության ներքո միավորվող քրդական ցեղերը սկսում են կոչվել «Դունբուլի»:

Այնուհետև գլուխ առ գլուխ շարադրում է այս ընտանիքից ճյուղավորված քրդական բազմաթիվ նոր ցեղերի և դինաստիաների պատմությունը, այդ ընթացքում կարևոր տեղեկություններ տալով նաև քրդական ցեղերի բնի տեղահանումների և միգրացիաների վերաբերյալ: Ահա այստեղ է, որ շունհնալով հանդերձ Արդ-ալ-Մազզակի լեզվական հմտությունն ու պարսից դասական պատմագրությանը հատուկ բարձր ոճը, Ռուստամ-խանը կարողացել է տալ իր նախնիների շատ ավելի ընդարձակ պատմությունը վաղ միջնադարից սկսած մինչև իր օրերը, ընդգրկելով դունբուլիների ոչ միայն մեկ ճյուղի, այլ ավելի վաղ ժամանակների մի խոշոր ցեղից ճյուղավորված բոլոր ցեղերի իշխանության պատմությունը սերնդից սերունդ:

Ըստ մեր աղբյուրի, դունբուլիներից են սերում քրդական Բարմաթուլու, Դունբուլի-Յահյա, Շամսեզի, Իսաբեկուլու, Ալամշահբեկուլու Զաաֆարանլու, Այյուբխանի, Շահնավազբեկուլու, Խրաբրլու, Խալիլբեկուլու, Շրկակի և այլ ցեղեր, որոնք մինչ XVI—XVII դարերը, իսկ ոմանք նույնիսկ մինչև գրքի շարադրման ժամանակները, դեռ յազգանիներ էին¹²:

Հավանական է, իհարկե, որ այստեղ գրսևորված լինեն հեղինակի, եթե կարելի է այսպես ասել, մեծապետական հայացքները: Նա փաստորեն Կուրմանջի քրդերի մեծ մասին ցեղակից է համարում Դունբուլիներին:

Մանրամասն բնություն առնելով Դունբուլիների ընտանիքից ճյուղավորված բոլոր ցեղերի անցած պատմական ուղին, Ռուստամ-խանը վերին աստիճանի կարևոր տեղեկություններ է տալիս ինչպես Քուրդիստանի տարբեր շրջ-

¹¹ էջ 32ա. نامه نگار مدتها با اینطایفه خجسته قدسی منش باهم بودند تحقیقات نموده بادقت تمام رسیده کتب مشایخ عظام را بالتمام قور نموده و بر موزات و مکنون ضمیر ایشان رسیده بالتمام آئین یزدان پرستی دارند

¹² էջ 95բ—96ա. Այս դեպքում կարծում ենք, որ նա ի նկատի ունի եզիդիներին:

ջանների, այնպես էլ Պատմական Հայաստանի հարավային նահանգների վերաբերյալ: Ուշադրության արժանի են հատկապես այն տողերը, որոնք նվիրված են Կուրմանջի բրդերի բնակության վայրերի նկարագրությանը, Տերզնի լեռներից մինչև Ատրպատականի արևմտյան շրջանները ներառյալ, որի մեջ մտնում է հին Կորդուկը կամ Կորզվաց աշխարհը: Մեծ տեղ է հատկացված Խոյի և շրջակայքի նկարագրությանը, որպես իր հայրենի քաղաքի, նշելով որ իբր այն եղել է Հայաստանի մայրաքաղաքներից մեկը¹³:

Ավելի ուշ շրջանում բրդական ցեղերի յայնպիսի շարքում նա առանձնապես շեշտում է Եղեգիսի ձորը, Կապանն ու Բարգուշատը, Ալադաղն ու Բերկրին, Աղբակն ու Հաքքարին և Հայաստանի այլ լեռնային շրջաններ¹⁴:

Առանձին հիացմունքով է նկարագրված Դունբուլի բրդերի բնօրրանը համարվող Սանջարի և Տերզնի բնությունն ու հարստությունները: Այսպես օրինակ, Տերզնի մասին գրում է.

خد اوند عالم آنکوه را بنظر دیوان دهر پنهان نگاهداشته است راقم
اکثر آنکوه را گردیده است نعمت عالم در آن کوه تمام است چندان
شهرهای عظیم در آن کوه هست احدی نفهمیده است قله جبال برف در پائین
کوه خرما و نارنج همه آن کوه تا کستان و درخت توت ابریشم است کوهها
عقل بندى شده دره ها پر آب و بکشتى تر دد دارند...

«Արարիչն աստված Տերզնի լեռները հեռու է պահել դեռի աչքից: Տողերիս գրողը շրջել է այդ լեռների մեծ մասում: Այդ երկիրը լի է աշխարհի բոլոր բարիքներով: Քիչ մարդիկ գիտեն, որ այդ լեռներում մեծ քաղաքներ կան: Լեռների գագաթները ծածկված են հավերժական ձյունով, իսկ ստորոտում արմավ ու նարինջ է հասնում: Ամբողջ լեռները ծածկված են այգիներով և թթենիներով: Բարձրունքներում ամբուսություններ են կառուցված: Գետերը ջրառատ են: Նրանցով նավեր են երթեկեկում» (էջ 56ա):

Ամենատարբեր աղբյուրներից Ռուստամ-խանը կարողացել է գանել դուրբուլիներից հյուղավորված մի շարք բրդական դինաստիաների ժառանգական հաջորդականությունը պարզող տվյալներ և հշտել նրանց խանության, բեկության կամ բեկլարբեկության թվականները:

Գրքի գլուխները մեծ մասամբ բաժանված են ըստ առանձին իշխողների անունների: Այսպես մի բանի գլուխ հաջորդաբար վերնագրված են. «Շահբաղ խան Դունբուլիի որդի Նաջաֆկուլի խանի մասին», «Նաջաֆկուլի-խան բեկլարբեկիի որդի Ամիր Խուդադադ-խանի մասին», «Ամիր Խուդադադ-խան Դունբուլիի որդի Ամիր Ֆաթհ-Ալի բեկի մասին», «Ամիր Խուդադադ-խանի որդի Ամիր-Ֆաթհ-Ալի բեկի որդի Նաջաֆկուլի խանի մասին» և այլն: Պատմությունը հիմնականում հյուսված է առանձին պատմական դեմքերի, առավելապես բրդական տարբեր ցեղերի առաջնորդների կենսագրության հենքի վրա, որի բնթաց-

¹³ էջ 56բ, 68ա. شهر خوی که پایتخت سلاطین ارمن بوده

¹⁴ էջ 72բ. 77բ. دره الگبیس نخچوان ازکنار ارس الی مغان و قاپان و
برگشاد قراباغ کوهستانات حکاری و الاداغ بیلاق آنها بوده...

քում, սակայն, հեղինակը հաճախ ծավալվելով խորանում է պատմաբանին հուզող բազմազան հարցերի մեջ:

Մինչև XVIII դարը ներառյալ, պատմության շարադրման համար Ռուստամ-խանը օգտագործել է շուրջ 800 տարվա պատմությունն ընդգրկող պարսկերեն, թուրքերեն և արաբերեն մի քանի տասնյակ պատմագրական երկասիրություններ: Այս առումով, իհարկե, նրա աշխատության այս հատվածը մասամբ կոմպիլատիվ բնույթ է կրում: Սակայն օգտագործված աղբյուրների մեծ մասը անտիպ է, ձեռագիր օրինակները խիստ հազվագյուտ, հետևաբար Ռուստամ-խանի վկայակոչումները շատ դեպքերում մեղ համար սկզբնաղբյուրի արժեք ունեն:

«Իշարաթ-ուլ-մազահիրի» առանձին զուխները շարադրելիս Ռուստամ-խանը ձեռքի տակ է ունեցել պարսկալեզու պատմագրության հարուստ գանձարանը: Բազմաթիվ են բառացի, կամ ինչպես հեղինակն է ասում «առանց տառից շեղվելու» (بی تعریف حروف) մեջբերումները Միրխոնդի «Ռուլզաթ-ու-սաֆայից», Խանգամիրի «Հարիր-ու-սիարից», Կազի Ահմադ Ղաֆարիի «Քարիխ-և Զհանարայից», Իսքանդար Մունշու «Քարիխ-և Ալամարա-յի Աբրասիից», Աբու-Աբդուլլա Բեյզավիի «Նիզամ-ալ-Յավարիխից», Աբու-Սաիդ Բեյզավիի «Զամե-ուլ-Յավարիխից» և Աբու-Հանիֆե Դինվարիի «Քարիխ-և Անսար-և Աբրադ վա Աշամ», Ամին Ահմադ Ռազիի «Քարիխ-և Հաֆթ իկլիմ», Շարաֆ խան Բիթլիսիի «Շարաֆնամե», Մուհամմադ իբն-Նասրուլլայի «Քարիխ-և Ալֆի», ինչպես նաև «Քարիխ-և Մայակ», և թուրք պատմիչ Քյաթիր Զելեբիի «Քարիխ-և Զհաննումա» և այլ պատմագրական ու ժամանակագրական գործերից:

Ռուստամ-խանը ավելի մեծ տեղ է տալիս և XVII—XVIII դարերի պատմության վերաբերյալ արժեքավոր տվյալներ է մեջ բերում Մահմուդ-խան իբն-Մուհամմադ-խան Դունբուլիի «Քարիխ-և անսար-և սալաթին-և արբադ» և Աբդ-ալ-Ռազզակի «Մուասիր-և Սուլթանիյե» աշխատություններից:

Բազմաթիվ պատմագրական երկերից բացի, Ռուստամ խանը իր աշխատության համար նյութեր է որոնել նաև գեղարվեստական գրականության էջերում: Նրա գրքում հաճախ են վկայակոչված Ֆերդուսու, Սաադիի, Զալալ-էդդին Ռումիի, Կաթրան Քարրիզիի, Շեյխ Աբթարի, Բարա Քահերի, Խաքանիի և պարսից դասական գրականության այլ ներկայացուցիչների արձակ և շափածո ստեղծագործությունները:

Իր աշխատության այն հատվածում, որ վերաբերում է XVIII դարի վերջերին և XIX դարի առաջին կեսին, Ռուստամ խանը արդեն հանդես է գալիս որպես ժամանակակից և ականատես պատմիչ: Պատմության այս մասում մեծ տեղ է հատկացված Ահմադ-խան Դունբուլիին և նրա օրոք տեղի ունեցած քաղաքական անցուղարձերի նկարագրությանը: Արձանագրված են այնպիսի մանրամասնություններ, որոնք նոր լույս կարող են սփռել նախադաշարյան Իրանի և հատկապես Զենդ Քյարիմ խանի ժամանակ Ատրպատականում ու Անդրկովկասում ստեղծված խառը վիճակի պատմության վրա: Բավական մութ և անորոշ բացատրություն է տրված Ահմադ-խանի կյանքի նկատմամբ կազմակերպված դավադրությանը:

Հիշատակված են նաև Ատրպատականի ու Անդրկովկասի ավելի քան 17 խաների անուններ, որոնք ենթարկվում էին Ահմադ-խանին և արշավանքների ժամանակ զինված ջոկատներ էին տրամադրում նրան:

بسم الله الرحمن الرحيم

وکرم بقدره عین پیش در دیوان کبیر مرث ابن قلیان بن دانش بن شیب بن آدم
 نخستین جهان در اولین ملوکت پیش در دیوان است قبل از فرزندان آدم
 کسی برسدند عظمت سلطنت سکن شدند بعضی از مومنین اورا آدم سپیدانند و بعضی از نسل فرج
 و برخی از نسل مد آدم و طایفه اورا قلیان کبیر دانش بن شیب فرقه از او داد و نام
 کبیر فرج به بخوانند و این قول اخیر واضح است چه بعد از طوفان کبیر فرج در کبیر
 کسی در روی زمین یاد کعبه اول ملوک جهان چنانکه خود می گوید به سخن من بودی
 که گوید گنود نیز تا بعد از آن کبیر مرث بودی

سخان اورا کبیرا خوانند می

۱۲

Ուշադրության արժանի է, որ Ահմադ-խանը շարունակ կապ է պահպանել Հյուսիսային Միջագետքի, հատկապես Սանջարի և Տերզնի շրջաններում բնակվող Կուրմանջի քրդերի հետ: Մեծ ազդեցության տեր այս անվանի իշխանի սերտ կապերը բուն Քուրդիստանում բնակվող իր ցեղակիցների հետ չի կարելի դիտել որպես քաղաքական բովանդակությունից բուրրովին զուրկ մի երևույթ:

Ռուստամ-խանը ընդարձակ էջեր է նվիրում հատկապես Ահմադ-խանի այն որդիներին, որոնք 1805 թվականից հետո անցան Անդրկովկաս և ծառայության մեջ մտան ռուսական բանակում: Դրանցից առաջինը Ջահվարկուլի-խան Դունբուլին էր, որ ռուսական իշխանությունից ստացավ Շաքիի խանությունը: 1814 թվականին նրան հաջորդեց եղբայրը՝ Քյալբ-Ալի խանը, որը 1828 թվականին ռուսական զորքերի կողմից խոյի գրավումից հետո կարճ ժամանակով նշանակվեց իր հայրենի երկրի կառավարիչ: Իսկ երբ ռուսական բանակը մտավ էրզրում, նա մասնակցում էր թուրքերի դեմ մղվող կռիվներին և նշանակվել էր էրզրումի նահանգապետ:

Ջահվար-կուլի խանի և Քյալբ-Ալի խանի մասին խոսելիս, Ռուստամ խանը հիշատակում է նաև այլ դունբուլիների անուններ, որոնք եղել են զինվորական ծառայության մեջ Ռուսաստանում և մասնակցել եվրոպական մայր ցամաքում ծավալված պատերազմական գործողություններին, արժանանալով կառավարական բարձր պարգևների: Նրանցից ոմանք, ինչպես օրինակ՝ Մուհամմադ-թաղի խանը ռուսական բանակում հասել է մինչև զենքալուծության աստիճանի: Իսկ նրա որդին՝ Շիր-Ալին 1850 թվականին որպես սպա ծառայելիս է եղել Պետրոգրադի կայազորում և պարգևատրվել է Վարչավայի համար մղվող մարտերում ցուցաբերած խիզախության համար:

Ռուս-քրդական հարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությամբ պրազվող մասնագետը այս և նման շատ ուրիշ ուշադրության արժանի տվյալներ կարող է գտնել «Իշարաֆ-ուլ-մազահիրի» էջերում:

Մենք փորձեցինք համառոտ կերպով բնութագրել և մասնագետների ուշադրությանը ներկայացնել Մատենադարանի արարատառ Ֆոնդի № 622 ձեռագիրը, կանոց առնելով հատկապես ձեռագրի աղբյուրագիտական արժանիքների վրա և ցույց տալով նրա նշանակությունը քուրդ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրման համար: Ներկա հոդվածի նպատակներից դուրս է սպառել զրշագրի ուսումնասիրության ընթացքում բարձրացող բազմաթիվ տեքստարանական և պատմա-բանասիրական բնույթի հարցերը:

Վերը կատարված մեր նախնական ուսումնասիրությունների արդյունքները սակայն բավարար են արձանագրելու, որ խնդրո առարկա ձեռագիր մատյանը պարունակում է երեք բնագիր, որոնցից մեկը մասնագետներին իր վերնագրով միայն ծանոթ և չափազանց հազվագյուտ Արդ-ալ-Ռազզակ Դունբուլիի «Թարիխ-ե Դանարիլեի» 1850 թ. մի անավարտ ընդօրինակությունն է, իսկ մյուս երկուսը՝ բուրրովին նոր հեղինակի՝ Ահմադ խան Դունբուլիի որդի Ռուստամ-խանի գրչին պատկանող պատմա-դավանաբանական աշխատություններն են, որոնք ցարդ հայտնի չեն եղել իրանագետ-քրդագետներին:

Քուրդ ժողովրդի պատմության այս կարևոր սկզբնաղբյուրները քրդագիտական լայն շրջաններին մատչելի դարձնելու համար որոշվել է 1968 թ. Մոսկվայում հրատարակության հանձնել այս ունիկալ ձեռագրի լուսանկարա-

լին պատճենը (Ֆոտո-ֆարսիմիլի), օժտելով այն պատմա-բանասիրական առաջարկով, ծանոթագրություններով և անհրաժեշտ անվանացանկերով:

А. Д. ПАПАЗЯН

НОВЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КУРДСКОГО НАРОДА

Резюме

Рукопись № 622 арабского фонда Матенадарана содержит три уникальных текста. Два из них: «Ишарат-ул-мазахиб» (стр. 16—1736) и «Ишарат-ул-адян» (стр. 178а—220б), принадлежащие перу автора первой половины XIX века Рустам-хана, сына Ахмед-хана Дунбули, до сих пор были неизвестны востоковедам.

Оба эти сочинения Рустам-хан Дунбули посвятил изучению исторического прошлого курдов дунбули и их верований. Первый из них представляет собой обширный труд, где автор, рассказав вкратце историю царей Ирана доисламского периода, переходит к более подробному изложению истории Бармакидов, удостоившихся высокого положения при халифах Аббасидах, и высказывает мнение, что курды Дунбули-курманджи происходят от Бармакидов. Он ссылается на многих персоязычных авторов, некоторые из которых неизвестны нам. Особую ценность представляют страницы, посвященные истории конца XVIII и начала XIX веков, которые автор описал как очевидец и участник важных политических событий.

Второй текст ценен обстоятельным исследованием древнеиранских верований и их пережитков у курдов «яздани».

Последние страницы рукописи содержат неоконченную копию сочинения одного из последних представителей средневековой персоязычной историографии Абд-ал-Раззак Ибн-Наджуфкули-хана Дунбули «Тарих-е-Данабиле»—сочинения, известного востоковедению лишь по заглавию. Копия сделана в 1850 году и скреплена печатью Рустам-хана Дунбули.

В нашем тексте история Дунбули начинается с XVII века с краткого описания того периода, когда в начале XVII века курды дунбули, один из крупных племенных союзов курдов Курманджи, примкнули к мусульманской секте шиа, и доводится до времен Надир-Шаха.

Рукопись датирована 1266 годом хиджры (1850 г.), переписана в Тегеране, в медресе Мирза-Салеха, учеником того же медресе Али Акбаром Тафреши. Текст многократно скреплен печатью автора и отдан в вакф его наследникам мужского пола. В тексте имеются поправки, добавления и комментарии, сделанные рукой автора, что придает рукописи ценность автографа.

Ввиду уникальности рукописи, готовится к печати фото-факсимиле текстов Абд-ал-Раззака и Рустам-хана Дунбули, оснащенное филолого-источниковедческим предисловием, индексами и вспомогательным научным аппаратом.

H. D. PAPAŽIAN

UNE NOUVELLE SOURCE DE L'HISTOIRE DU PEUPLE KURDE

Le manuscrit no. 622 du fonds arabe du Maténadaran d'Erévan renferme trois textes uniques encore inconnus des orientalistes.

Deux de ces textes sur lesquels s'ouvre le manuscrit appartiennent à la plume d'un seul et même auteur de la première du XIXe siècle Roustam-khan fils de Ahmad-khan Dounbouli et concernent l'histoire et les croyances des kurdes de Dounboul. Le premier est une longue étude historique intitulée „Icharat-oul-mazahib“ (ff. 1 v — 173 v) qui, introduite par une histoire abrégée des rois de la période préislamique d'Iran, reporte toute l'attention sur les hauts dignitaires barmakides de la période des califes abbassides, desquels seraient issus les Kurdes kourmandjis de Dounboul. L'ouvrage puise dans de nombreuses sources perses du moyen âge, dont quelques-unes ne nous sont pas parvenues. Les pages retraçant l'histoire de la fin du XVIIIe siècle et de la première moitié du XIXe siècle sont d'authentiques témoignages de l'auteur qui prit part à d'importants événements politiques. Le second texte „Icharat-oul-adian“ (ff. 178 r — 220 v) présente un intérêt incontestable quant à l'étude des anciennes croyances iraniennes et des vestiges conservés chez les Kurdes „yazdants“.

Les dernières pages du manuscrit reproduisent l'ouvrage d'un des ultimes représentants de l'historiographie médiévale perse Abd-al-Razzaq ibn-Nadjaikouli-khan Dounbouli, intitulé „Tarikh-e-Danbile“ et qui ne figure dans les Etudes Orientales que par le titre. Cette copie, en belle écriture naskh et revêtue du sceau de Roustam Dounbouli, date de 1850.

C'est par une brève relation de la conversion au début du XVIIe siècle de l'une des grandes tribus des Kurdes kourmandjis à la foi shiite des Dounboulis musulmans que le manuscrit du Maténadaran commence l'histoire des Dounboulis qui s'y arrête sous le règne de Nadir-Chah.

Ce manuscrit qui date de l'an 1266 de l'Hégire (1850) a été exécuté au Madrasé de mirza Saleh à Téhéran par Ali-Akbar Tairéchi, élève de cet établissement. L'auteur y a apposé son sceau en plusieurs endroits et l'a consacré vakouf à ses héritiers mâles. Des corrections, notes et additions, personnelles de l'auteur complètent le texte, qui prend ainsi valeur d'autographe.

La publication prochaine, avec introduction historico-philologique, index et notes, des fac-similés des trois textes de ce rare manuscrit viendra enrichir les études relatives à l'histoire et aux croyances du peuple kurde.